

Een verstandige, voorzichtige vorst of 'de duivel van het Zuiden'?

Feliciano Páez-Arias Camino

Randvoorwaarden

'De nieuwe manier van werken kost veel meer energie. We hebben nog niet helder voor ogen hoe het precies zal worden. We zitten met een club die dezelfde richting op willen. Dat scheelt al een heleboel. Vooral in het schooljaar 1996/1997 is er in de sectie veel samengewerkt. Afgelopen jaar was het weer meer ieder voor zich. Maar dat is niet echt bewust. We gebruiken veel materiaal uit vorige jaren. Dat materiaal hebben we toch samen uitgewerkt. We gaan nu werken met nieuwe methodes, dus dan moeten we weer meer samenwerken en de taken wat verdelen. Ook moeten we ook beslissen hoe we het profielwerkstuk uitwerken. Wellicht gaan we werken met een profielwerkgroep waarin mensen uit verschillende profielen zitten. We hebben daar eigenlijk nog geen tijd voor gehad. We zitten daarnaast in een scholennetwerk om met anderen ervaringen uit te wisselen.

Het is belangrijk dat je dingen opschrijft die niet goed gaan. Dat je dat analyseert. Zodat je later niet weer dezelfde fouten maakt. Vroeger was het zo dat je als docent je zwaktes niet toonde. Je ging niet iets vragen aan een collega. Je ziet nu dat mensen het makkelijker zeggen dan vroeger, dat docenten zich kwetsbaarder opstellen. Wat dat betreft is men 'gelijker' dan vroeger. Iedereen zit toch met ongeveer dezelfde problemen. Hoewel sommigen natuurlijk wel wat verder zijn dan anderen.'

Filips II in de geschied- schrijving

Weinig historische figuren zijn in het verleden zo zwart gemaakt als Filips II. Juist voor ons Nederlanders is een herbezinning op het eeuwenoude stereotiepe beeld zinvol. De herdenking dit jaar van de vierhonderdste sterfdag van de koning lijkt een goed moment om wat nuanceringen aan te brengen.

Voor dit artikel vertaalden en bewerkten Chris van Asperen, Iet Attema en Marja Kaptein een lezing die werd gehouden op het Euroclio-congres over Filips II in Toledo in september 1995.

In 1914 introduceerde Julián Juderías de term 'zwarte legende' met de publicatie van het boek *La leyenda negra y la verdad histórica* (*De zwarte legende en de historische werkelijkheid*). Het eenzijdige, negatieve beeld van Spanje, dat sinds de zestiende eeuw in de geschiedschrijving overheerste, wordt erin geanalyseerd. De conclusie is, dat een consequente 'zwarte legende'

eigenlijk nooit heeft bestaan. Ze was veeleer het gevolg van een zekere paranoia van de Spanjaarden zelf, veroorzaakt door hun isolement en frustraties. Deze paranoia bereikte trouwens haar dieptepunt in de jaren veertig van deze eeuw, tijdens het Franco-regime. De historische basis voor de legende is echter duidelijk aan te wijzen. Tijdens de regering van Filips II zijn enkele publicaties verschenen die ingezet werden als propagandamateriaal tegen zijn politiek en daardoor mede het historische beeld van die tijd en zelfs van de geschiedenis van Spanje sterk hebben vertekend. Het gaat vooral om de volgende vijf bronnen.

Feliciano Páez-Arias Camino is docent geschiedenis in Madrid en lid van de Spaanse zusterorganisatie van de VGN, AEPGH.

1. *Het boek der martelaren* (1563) van de Engelsman John Foxe, die vanwege zijn geloof vanuit Engeland naar de Nederlanden was gevlucht. In zijn boek levert Foxe harde kritiek op de Spaanse inquisitie. Onder de dekmantel van de religie zouden de inquisiteurs uit zijn op eigenbelang.

2. In de *Uiteenzetting van enkele praktijken van de Heilige Spaanse Inquisitie'* (1569) van de Spaanse protestant Reginaldo González Montano worden de martelpraktijken van de Inquisitie belicht. Montano was als Spaanse balling naar Londen gevlucht.

3. In 1581 verscheen in Antwerpen de *Apologie* van Willem van Oranje, waarin de slechtheid van Filips en de wreedheden van de Spanjaarden benadrukt werden. Dit pamflet werd geschreven vanuit de filosofie dat de aanval de beste verdediging was in de strijd tegen het Spaanse gezag tijdens de Opstand.

4. De in ongenade geraakte privé-secretaris van Filips II, Antonio Pérez publiceerde in ballingschap zijn memoires onder de titel *Relaciones* (1593). Pérez is de eerste die de koning beschuldigt van een amoureuze relatie met de prinses van Eboli (echtgenote van een van zijn naaste adviseurs) en van medeplichtigheid op de moord van zijn zoon Don Carlos.

5. Bartolomé de las Casas schreef in 1542 het boek *Brevisima relación de la destrucción de las Indias* (*Kort relaas van de verwoesting der Indië*) over het optreden van de Spanjaarden in Amerika. Dit werk, voornamelijk over de vele wreedheden van de Spanjaarden bij de behandeling van de Indiaanse onderdanen, kreeg binnen en buiten Spanje veel bekendheid; vooral de edities met illustraties door Theodoor de Bry (1528 – 1598) werden bestsellers door de vele houtgravures, waarop de wreedheden van de conquistadores met veel fantasie en nog erger dan ze al waren, werden afgebeeld.

Het eigenaardige is, dat van bovenstaande bronnen er maar liefst drie door Spanjaarden zijn geschreven. Behalve het werk van Las Casas werden de publicaties niet onmiddellijk bekend in Spanje. De boeken van Montano en Pérez werden pas in de negentiende eeuw in Spanje gepubliceerd. En de

Antoon Mor,
Fillps II op
30-jarige leeftijd
(San Lorenzo de
El Escorial).

werken van Foxe en Oranje zijn, voor zover ons bekend, nooit in het Spaans vertaald.

Als we het werk van De Las Casas buiten beschouwing laten, kan gesteld worden dat de kritiek in de anti-Spaanse literatuur zich enerzijds richt op de inquisitie en op Filips II, en anderzijds op het 'karakter van de Spanjaarden'. Ze staan in deze geschriften zelfs als *halfjoden*, *halve Saracenen* en *atheïsten* te boek. Dat is geen geringe kritiek op een volk waarvan de geschiedenis zo nauw verbonden was met de inquisitie!

Filips II: biografische gegevens

Het valt op dat Philips II voor iemand die in de wereld van toen een belangrijke positie zou gaan bekleden, een gebrekkige opleiding had genoten. Op zevenjarige leeftijd kon hij nog niet lezen of schrijven, terwijl hij vanaf zijn derde jaar al leerde jagen. Als heerser van een enorm rijk kon hij zich alleen maar goed in het Spaans uitdrukken. De keuze van zijn leermeesters was discutabel. Men koos voor de orthodoxe, katholieke Juan Martínez Siliceo en niet voor de beroemde Spaanse humanist Luis Vives. Zijn leraar aardrijkskunde werd Juan Ginés de Sepúlveda, een man die zowel Erasmus als De Las Casas bestreed.

Het gezinsleven van Filips was niet bijster gelukkig. Hij kreeg elf kinderen. Drie werden dood geboren en zes overleden eerder dan hijzelf. Zijn vier echtgenotes stierven allen eerder dan hij, en drie ervan in het kraambed. Het jaar 1568 (!) was een rampjaar zowel op persoonlijk als politiek gebied: enerzijds stierven zijn vrouw en de kroonprins don Carlos, anderzijds brak er een opstand uit in de Nederlanden en rebelleerden de morisco's (de gekerstende Arabieren) in Granada.

We leren de menselijke kant van Filips het beste kennen door de liefdevolle brieven die hij aan zijn dochters Isabella en Catalina tussen 1581 en 1583 vanuit Portugal stuurde. De brieven zijn in een houterig handschrift geschreven en de stuntelige wijze waarop hij zich uitdrukt, staat in schril contrast met het Spaans van de grote schrijvers van zijn tijd. Sommige historici concluderen hieruit, dat hij over een middelmatige intelligentie beschikte. Men gaat er vanuit dat hij een schuchtere man is

geweest, die zich verschool achter een groot vertoon van plechtstatigheid en bang was tekort te schieten in zijn functie zeker in vergelijking met zijn vader.

Filips was meer een verzamelaar dan een lezer van boeken. Aanvankelijk schafte hij in zijn bibliotheek de voor de Renaissance representatieve werken aan, maar aan het einde van zijn leven had hij meer aandacht voor boeken over magie, astrologie en religie. Filips hield niet van stierengevechten en theater. Hij was echter een groot liefhebber van het bijwonen van een 'auto-da-fé', het spectaculaire schouwspel van de Spaanse inquisitie.

Het was een soort religieus theater, dat volgens een officieel protocol opgevoerd werd, voorafgaand aan de terechtstellingen, met als doel de anti-ketterse gevoelens van het volk aan te wakkeren.

Een typische Spanjaard van karakter

Tijd- en standplaatsgebondenheid van zestiende-eeuwse auteurs speelt bij de beoordeling van Filips II een grote rol. Dat zij niet altijd letterlijk genomen mogen worden laat het hierna volgende voorbeeld duidelijk zien.

Uit door tijdgenoten gemaakte portretten doet het uiterlijk van de zoon van Karel V en Isabella van Portugal helemaal niet typisch Spaans aan. Toch beschreef de uit Venetië afkomstige Federico Badoaro in 1557 Filips als een echte Spanjaard: *'Hij heeft een blanke huid en blond haar, waardoor hij het uiterlijk van een Vlaming heeft.*

Daarentegen is de indruk die hij maakt er een van hooghartigheid, omdat zijn gedrag dat van een Spanjaard is'. Deze beschrijving door Badoaro is sindsdien door velen nagevolgd. Maar wat bedoelde men met typisch Spaans gedrag in de zestiende eeuw? In een publicatie uit het begin van de zeventiende eeuw noemt García Cárcel als verschil tussen Fransen en Spanjaarden dat 'een Fransman gewoonlijk veel en luid spreekt en een Spanjaard steeds weinig en dan ook nog zacht'.

Wie zou dat tegenwoordig nog durven beweren? Het gaat hier om een zestiende-eeuws stereotiep beeld van de

Montanus: een ander geluid, verdraagzaamheid.

Spanjaard, dat sterk verschilt van het negentiende-eeuwse romantische stereotype, dat zich kenmerkt door passie, spontaniteit en zorgeloosheid, en dat nu nog wijd verbreid is. De Spanjaarden uit de tijd van de Habsburgse heerschappij lijken verdacht veel op de flegmatieke Engelsen van twee eeuwen later, en zo dus ook Filips.

En zo Spaans was hij nu ook weer niet. Vanuit de Bourgondische, Nederlandse en Portugese betrekkingen van het Habsburgse Huis deed zich ook de nodige invloed op Philips II voelen. Als zijn vader Karel V het had over *'ons geliefde vaderland'* dan bedoelde hij niet Spanje, noch de Nederlanden, maar het graafschap Bourgondië. Het Habsburgse hof voerde tot 1570 het barokke Bourgondische hofprotocol. Na Filips' eerste reis naar de Nederlanden in 1549 werd de invloed van de Lage Landen op het gebied van architectuur, schilderkunst, muziek en tuinaanleg aan het hof van de koning duidelijk zichtbaar.

Er was ook een sterke band tussen het Spaanse en het Portugese hof. Filips was de zoon van een Portugese prinses. Toen hij in 1559 van zijn reizen naar de Nederlanden en Engeland terugkwam in Spanje, had zijn zuster Johanna van Oostenrijk, de weduwe van prins Johan van Portugal en moeder van koning Sebastiaan van Portugal, vijf jaar lang het bestuur over Spanje voor hem waargenomen. Filips'

goede vriend Ruy Gomes da Silva, prins van Eboli, was een Portugees. Hij had de leiding van de gematigde hofpartij, een groepering die tegenover de meer starre, behoudende groep rond de hertog van Alba (onze Alba) stond.

Niet alleen de vorst was internationaal georiënteerd, maar ook zijn leger. Van de manschappen die naar de Nederlanden werden gestuurd, de *Tercios de Flandes*, vormden de Spanjaarden een minderheid van 15% naast grote aantallen Italianen, Walen, Kroaten en Duitsers.

De Tachtigjarige Oorlog of *Guerra de Flandes* (Oorlog van Vlaanderen) was in Spanje niet populair. Dit blijkt uit een aantal uitdrukkingen die we nu nog in de Spaanse taal aantreffen zoals '*Espana mi natura, Italia mi ventura, Flandes mi sepultura*' (Spanje mijn oorsprong, Italië mijn geluk, de Nederlanden mijn graf). Het gezegde '*Poner una pica en Flandes*' (een hellebaard in de Nederlanden planten) wordt gebruikt om een onrendabele en uitzichtloze investering aan te duiden en je zegt '*Estamos aquí o en Flandes?*' (Zijn we hier (in Spanje) of in de Nederlanden?) om de gemoederen te kalmeren als onrust of rellen dreigen.

De Spaanse cultuur

Er vallen ten tijde van Filips II twee vaak genegeerde tendenzen op. Als eerste het bestaan van een zekere verdraagzaamheid in Spanje. Een aantal vooraanstaande vertegenwoordigers van de Spaanse cultuur onderhield destijds contacten met de Nederlanden. Zo verzorgde de humanist Benito Arias Montano een meer-talige bijbeluitgave in Antwerpen. Vanuit de Nederlanden raadde hij Filips II in zijn brieven af, een harde lijn tegenover de ketters te volgen. Sebastiaan Fox Morcillo, docent filosofie aan de Universiteit van Leuven, publiceerde in 1556 een verhandeling over de staatsinstellingen, waarbij hij een democratisch standpunt innam en kritiek uitte op de inquisitie. Fadrique Furió Ceriol pleitte in zijn werk *De regni regisque institutione* (Over de instellingen van koninkrijk en koning) voor een federale organisatie van het Habsburgse rijk en voor verdraagzaamheid en vrede. Dezelfde Furió werd later de adviseur van Requesens, de landvoogd die in 1573 op zoek ging naar een vreedzame oplossing van het conflict tussen Filips en de Nederlanden.

Deze verzoenende standpunten van tijd- en landgenoten van Filips II zijn gevormd door de geschiedenis van hun eigen land. In de Middeleeuwen bestond in Spanje een zekere tolerantie tussen de religieuze groeperingen van christenen, joden en moslims. Dit had een positieve invloed op het culturele klimaat. Zelfs na de invoering van de inquisitie in 1480 blééf de verdraagzame grondhouding bestaan. Deze kritische, dissidente denkrichting sloot aan bij het werk van Erasmus. Erasmus werd in Spanje bewonderd. De kardinaal van Toledo, Cisneros, nodigde hem zelfs uit om te komen onderwijzen op de moderne universiteit van Alcalá de Henares, maar Erasmus had geen zin om met Spanjaarden om te gaan. Aan Thomas More schreef hij al eerder: '*Non placet Hispania*' ('Ik houd niet van Spanje').

Waarom hield Erasmus niet van Spanje? Een van zijn argumenten is dat het land door de aanwezigheid van semitische elementen niet gekerstend genoeg zou zijn. Toch voelden veel Spanjaarden, ook bekeerde joden, zich sterk tot de ideeën van Erasmus agetrokken. De inquisitieprocessen van 1557 en 1559 in Spanje waren gericht tegen de geestelijke erfenis van Erasmus. Het gevolg was, dat er een ondergrondse Erasmiaanse stroming ontstond die zich verzette tegen de heersende orthodoxie. '*Als Spanje de invloed van het Erasmiaans denken niet had ondergaan, zou het ons nooit de Don Quichot hebben gegeven*' schreef de Franse historicus Marcel Bataillon in 1937 in zijn *Erasmus y España*. Ironie en nadruk op het belang van verdraagzaamheid duiken inderdaad overal op in het werk van Miguel de Cervantes.

Aan de andere kant bestond er natuurlijk het bekende isolement en de repressie. De politiek van Filips was gericht op cultureel isolationisme. Dit heeft zonder twijfel de Spaanse cultuur bepaald en beperkt. Vanaf 1559 was het verboden om aan buitenlandse universiteiten te gaan studeren. Dit betekende een klap voor de wetenschap, want veel Spaanse intellectuelen trokken daarom voorgoed weg uit hun land. De eerste *Index van verboden boeken* verscheen eveneens in ditzelfde jaar. Dit alles was een rem op de culturele ontwikkeling van Spanje, maar hield haar niet tegen.

De inquisitie, per slot van rekening een uitvinding van de Paus en niet van Spanje, werd door Filips gereorganiseerd om efficiënter ingezet te kunnen worden voor zijn politieke doeleinden. Het orgaan kreeg vanaf 1561 een andere structuur; gekoppeld aan de staatsinstellingen kon het voortaan als politiek instrument ingezet worden voor massale strafvervolgingen van andersdenkenden. Toen in 1572-73 de vooruitstrevende hofpartij rond de prins van Eboli uiteenviel door het overlijden van Ruy Gomes da Silva en Johanna van Oostenrijk werd deze politiek van repressie sterker. De politiek van Filips botste dus enerzijds met een deel van de Spaanse tradities, maar was anderzijds in harmonie met Europese tendensen uit die tijd, zoals de centralisatie van de macht in handen van de *new monarchs* en de rol van het geloof daarbij.

Het collectieve geheugen van de Spanjaarden

De waardering voor Filips is in Spanje in de literatuur en geschiedschrijving wisselend geweest. Grote Spaanse dichters uit de tijd van Filips zoals Fernando de Herrera roemden zijn heldendaden, vooral zijn militaire successen tegen de Turken in de slag bij Lepanto (1571). Na zijn dood in 1598 vervaagde dit beeld. Het meest bekende gedicht van Cervantes in Spanje is het sonnet, dat hij heeft opgedragen aan het grafmonument voor Filips II in Sevilla en dat

De politiek van een modern vorst, die werkt aan de opbouw van een centrale staat.

begint met de woorden 'Voto a Dios que me espanta esta grandeza' ('Ik bid tot God dat deze grootheid me verstedt doet staan') en waarin men sarcasme, ontgoocheling en een onuitgesproken protest ontwaart. Iets later kwam het beeld naar voren van Filips als tiran, zoals we dat aantreffen in het werk van Juan de la Cueva *El príncipe tirano* (De tirannieke vorst).

In de loop van de zeventiende eeuw werd dit beeld weer verdrongen door dat van de rechtvaardige vorst, onder

andere in de theaterstukken van Lope de Vega.

Met de komst van de Spaanse Bourbons in 1700 ontstond een kritische visie op het Spanje van de Habsburgers. De Habsburgers zouden een politiek gevoerd hebben die in strijd was het Spaanse belang. De economie van Spanje zou zijn opgeofferd aan hun imperialistische avonturen. De Habsburgse vorsten waren geleidelijk aan gedegenereerd; ze stelden steeds

minder voor. Karel V (in Spanje Carlos I), had nog een goede reputatie, maar daarna ging het bergafwaarts, eindigend met de 'behekste' Carlos II, de laatste Spaanse Habsburger. Filips II werd gezien als het begin van het verval.

Een van de meest negatieve werken is het door Schiller geschreven drama *Don Karlos* (1787), over leven en dood van de zoon van Filips II en diens rol daarin. Ook in de Spaanse literatuur is dit negatieve beeld overgenomen. Het zou een hardnekkig leven blijven leiden. Tijdens de Verlichting en de negentiende eeuw werd Filips in Spanje het toonbeeld van starheid en tirannie. Volgens de liberale visie van de Spaanse naturalistische romanschrijver Benito Pérez Galdós hoorde hij thuis in de rij van tirannen als Nero of Attila. Merkwaardig is, dat als het gaat om misdaden uit staatsbelang, de omstandigheden van het overlijden van de kroonprins Don Carlos en de dood van koningin Isabella van Valois en het vermeende aandeel van Filips daarin in de literatuur breed worden uitgemeten, zonder dat ze goed historisch onderbouwd zijn, terwijl de verantwoordelijkheid van Filips voor de dood op Montigny (1570), Juan de Escobedo (1578), Willem van Oranje (1584) of die van Egmont en Hoorn (1568) veel duidelijker aantoonbaar is.

Pas tegen het einde van de negentiende eeuw kwam een ander standpunt over Filips naar voren. Het verschijnen van het artikel van Juan Pérez de Guzmán: 'El lado amable de un rey severo' ('De aardige kant van een streng vorst') in 1876 kan wat dat betreft als een breekpunt worden beschouwd. Maar naast de positieve waardering, blijft men ook kritiek aan het adres van Filips II uiten.

Zo ontstond rond de eeuwwisseling een meer genuanceerde visie op de Habsburgers en de geschiedenis van Spanje. Volgens Manuel Azaña, president van de Tweede Spaanse Republiek van de jaren dertig, was Spanje vanaf het begin van de zestiende eeuw ontspoord. De normale ontwikkeling van Spanje werd toen onderbroken. Het land werd gedwongen zich in dienst te stellen van een dynastie, die haar imperialistische en katholieke stempel op de wereld van toen wilde drukken. Het internationale, Habsburgse belang ging prevaleren boven het Spaanse. Azaña gaf hiermee uiting aan het gevoel van

veel Spanjaarden, dat de geschiedenis hen een streek had geleverd. De Oostenrijkse Habsburgers waren hen op hun dak gestuurd en Filips mag daarom niet in het historisch bewustzijn van andere volken als de vertegenwoordiger van Spanje gezien worden!

Het regime van Franco was lovend over Filips II. Franco wilde zich graag spiegelen aan het roemrijke imperialistische verleden. Het is dan ook geen toeval dat Franco het monument voor de overwinnaars van de Burgeroorlog, Cruz de los Caídos, liet oprichten op luttele kilometers van het in opdracht (en onder nauwkeurige supervisie) van Filips gebouwde paleis-kloostercomplex, het Escoriaal. Bovendien zijn veel officiële overheidsgebouwen uit de Franco-tijd geïnspireerd door de architectuur van dit klooster-paleis.

Ten slotte

Het beeld van Filips II in Spanje onderging de meeste wisselingen in de afgelopen vijftig jaar. Veel Spaanse collega-docenten hebben in hun leven

zodoende al drie (!) verschillende fases meegemaakt in relatie tot Filips II. Op school aan het einde van het Franco-regime: lessen over Filips' roemrijke daden en de instandhouding van het Spaanse wereldrijk, kort na de dood van Franco: Filips als toonbeeld van intolerantie en machtsmisbruik (een felle reactie op het eenzijdige beeld onder Franco), in de laatste jaren een meer evenwichtig en realistisch beeld, bevorderd door nieuwe studies. Dit jaar is het vierhonderd jaar geleden dat Filips II overleed. De restanten van de 'zwarte legende' met het overtrokken beeld van Filips als duivel of monster lijken plaats te maken voor dat van een ontwikkelde, belezen renaissancevorst. Henry Kamen heeft door het schrijven van een spraakmakende biografie een belangrijke bijdrage geleverd aan dit nieuwe imago. In zijn in 1997 verschenen werk komt Filips II naar voren als een integer, hardwerkend mens. In zijn jeugd had hij veel door Europa gereisd. Als vorst omringde hij zich aan het hof met humanisten. Hij verzamelde boeken en kunstwerken. In

Literatuur

Ricardo García Cárcel, *La leyenda negra. Historia y opinión* (Madrid 1992)

H. Kamen, *Philip of Spain* (Yale University Press, New Haven [etc.] 1997)

zijn privé-leven moest Filips helaas menig tegenslag verwerken. Filips was erg gesteld op zijn familie. Dit blijkt vooral uit de ontroerende brieven die hij aan zijn dochters schreef.

Voor Spanje kwam de biografie op een goed moment. De voorbereidingen van de herdenking van Filips' vierhonderdste sterfdag waren in volle gang. 1998 is het jaar van de rehabilitatie. Filips wordt niet langer alleen maar als een intolerante vorst gezien die de neergang van Spanje inluidde. Zijn positieve kanten worden nu benadrukt. Spanje is eind jaren negentig toe aan het beeld van Filips als een voorzichtige, verstandige renaissancevorst, die de basis legde voor de Spaanse Gouden Eeuw.

Gezicht op Toledo. El Greco 1541 tot 1614.